

Dr. Gaal György (művelődéstörténész, Kolozsvár):

Igaz emberek a „kincses városban”

A Szamos partján fekvő Kolozsvár városa a XVI. században híres ötvösművészeinek köszönhetően kiérdemelte a kincses jelzőt, s ugyanakkor az Erdély első városa címet is. Tényleges főváros csak 1790-ben lett, mert addig Gyulafehérvár, a fejedelmi székhely, majd Nagyszében, a Főkormánysház városa viselte ezt a titulust. A főkormánysház Kolozsvárra költöztetésétől egészen az 1867-es kiegyezésig aztán innen irányították az Erdélyi Nagyfejedelemség ügyeit. Erdélyben külön törvénykönyvek voltak érvényben, melyek lényegében az unióig fennmaradtak. Így a zsidókra vonatkozó törvényeket is még II. Rákóczi György idejében hozták és 1653-ban cikkelyezték be. Eszerint Erdély összes zsidója egyetlen hitközséget alkotott, amelynek főbírja Gyulafehérváron székelt. Ez volt az egyetlen város, ahol letelepedhettek a zsidók. Másként az ország területén szabadon kereskedhettek, s a falvakban lakhattak.

Kolozsvárt 1770-ben próbált letelepedni az első zsidó kereskedő, Deutsch Löbl, de rövidesen kiutasították. A házában zsidót elszállásoló polgár büntetésre számíthatott. Viszont napkeltétől napnyugtáig bejárhattak a zsidó kereskedők a vásárookra. Ezért a Kolozsvárral szomszédos faluban, Kolozsmonostoron már a 18. századtól elég sok zsidó élt, temetőt tartottak fenn. A tilalmak ellenére az 1810-es években már annyi zsidó lakott Kolozsvárt, hogy 1818-ban ideiglenes zsinagógát építettek bérelt telken, s ekkor már rabbijuk is volt. 1840-ben pedig sírkertjük bekerítésére kértek engedélyt a városi tanácstól. Úgyhogy az 1840-es években betelepelhettek a zsidók a városba. 1850-től kezdve a népszámlálások jelzik a zsidók szaporodását, mely különösen az 1867-es emancipáció után válik egyszerre rohamossá. Míg 1857-ben csak 231 zsidót 1869-ben már 1008-at számláltak. Az 1910-es utolsó hivatalos magyar népszámláláskor a város 60 808 lakosából 7046-on (11,59 %) vallották magukat izraelitának. Az 1930-as román népszámlálás alkalmával a több mint százezres lakosságból 13 500 (13,39 %) személy bizonyult zsidónak. 1941 táján egyes kimutatások szerint a lakosság 15 %-a izraelita vallású volt. Kolozsvár még sem számított összmagyar viszonylatban a nagyobb zsidó központok közé, mint például Nagyvárad, Szatmár vagy Máramarossziget. Az első közsinagógát 1851-ben emelték, az addig ortodox beállítottságú hitközségből 1881-ben vált ki egy modernebb gondolkozású status quo ante jellegű, majd 1884-ben magát neológnak nyilvánító gyülekezet, mely 1886-ban felépítette mór stílusú zsinagógáját. Ezekon kívül több ortodox jellegű talmud egyesület emelt magának külön zsinagógát. Az 1910-es években a város zsidósága magát izraelita vallású magyarnak vallotta. Anyanyelvének is a magyart tekintette.

1920 után a román hatóságok mindent elkövettek, hogy a zsidóságot leválasszák a magyarságról, s önálló nemzetiségként vegyék nyilvántartásba. Magyar tannyelvű iskoláikat bezáratták. Az 1940. augusztusi bécsi döntést, vagyis Észak-Erdély visszacsatolását Magyarországhoz a zsidók többsége is örömmel fogadta, habár a már törvénybe iktatott korlátozó intézkedések (első és második zsidótörvény) egyszeriben az ő életüket is lényegesen befolyásolták.

A magyarországi zsidóság helyzetében lényeges változást az 1944. március 19-én megkezdődött német megszállás hozott. Március 23-án megalakult a németeket mindenben kiszolgáló Sztójai Döme vezette kormány. Kolozsvárra március 27-én vonulnak be a németek. Először a főtéri New York szállóban rendezik be főhadiszállásukat, majd a hónap végén órák

alatt kiürítik a többnyire zsidóktól lakott Péter-Pál villákat, s ott rendezkednek be, az alagsorban börtöncellákat is kialakítanak. Közben március 28-án éjjel körülbelül 150 módosabb zsidó családot letartóztatnak, toloncházba gyűjtenek össze, lakásukat kirabolják, majd lepecsételik. Ezzel elejét akarták venni a zsidók szervezkedésének, esetleges elmenekülésének. Április elején elrendelik a Zsidótanács (Judenrat) megalakítását, hogy ezen keresztül tudják ellenőrizni a zsidóságot. Dr. Fischer József ügyvédet, volt parlamenti képviselőt, a neológ hitközség elnökét bízzák meg a szervezéssel és az elnöki funkció betöltésével. Április folyamán egyre szaporodnak az elnyomó, korlátozó intézkedések. Ilyen az utazási és kijárási tilalom, illetve a sárga csillagnak a kötelező viselése. Április vége felé már a gettósítás híre terjed zsidó körökben, s a rabbik az egyházi vezetők, a főispán segítségével kérik ennek megakadályozására. Ők azonban gyakorlatilag tehetetlenek e téren. Május 2-án Kolozsvárt tartózkodik Endre László belügyi államtitkár, a gettósítás fő szervezője, s a kolozsvári illetékesekkel megbeszéli a kolozsvári gettó felállításának részleteit. A gettó helyéül a külvárosi Írisz-telep téglagyárának szárítóit jelölik ki. Másnap, 3-án reggel megjelennek a plakátok a gettózás elrendeléséről, s még aznap el is kezdik a zsidók begyűjtését az állomásra vezető Ferenc József, ekkor Horthy Miklós út keleti oldalán, s körülbelül tíz nap alatt a város szinte teljes zsidóságát, több mint 14 000 személyt minden ellenállás vagy tiltakozás nélkül a téglagyárba összegyűjtenek.

Az oldalfalak nélküli igen primitív életteret biztosító gettóban a beszállítottakat testi motozásnak vetik alá, majd a gazdagabbakat a „pénzverdében” agyba-főbe verik, hogy kivegyék belőlük, hova rejtették el „kincseiket”. A kolozsvári gettóba hozzák a bánffyuhunyadi, hídalmási, kolozsborsai és szamosújvári járási gettók rabjait is. Így egyes vélekedések szerint közel 18 000 zsidót gyűjtenek össze a téglagyárban. Május 25. és június 9. között hat szerelvényel lepecsételt marhavagonokban szállítják őket Auschwitzba. Mindössze egy 388 tagú csoportot hagynak hátra, akiket június 10-én Budapestre visznek, ott a „Kasztner-csoport” tagjaiként Bergen-Belsnebe, majd Svájcba jutnak és megmenekülnek. A kolozsvári születésű Kasztner Rezső ügyvéd mentőakciója utóbb sok vitát és érvelést váltott ki. 1940 végén költözött Budapestre, s ott tagja lett a Zsidómentő Bizottságnak, amely titkos tárgyalásokat folytatva a német hatóságokkal, bizonyára tekintélyes összegekért elérte, hogy egy külön szerelvényel végül 1684 zsidót kijuttasson Svájcba. Első sorban gazdag családok kerültek be a csoportba, de néhány kiemelkedő személyiség is helyet kapott. Mindmáig találgatják, hogy a kolozsvári „kiválasztottak” névsorát kik és milyen elvek alapján állították össze. Kasztnert a csoporton kívül maradtak gyilkosnak tekintették. Izraelben perbe is fogták. A per alatt egy jobboldali aktivista nyílt utcán 1957-ben főbe lőtte. A per felmentésével zárult. A Zsidótanácsot, a Judenratot is sokan vádolják, mert legalább is kolozsvári viszonylatban szolgálai engedelmességet a németektől kapott parancsoknak, semmilyen mentési, szökési akciót sem kezdeményezett. Pedig minden bizonnyal tagjai tudták, hogy a Kenyérmezőről és az ottani munkatáborról terjesztett hírek hamisak, s a deportáló szerelvények utasai haláltáborban kötnek ki. Nem kevésbé ítélik el a helybéli hatóságokat, akik – mondhatni – túlbuzgósággal hajtották végre a zsidók begyűjtését. Bár az ő esetükben kisebb a valószínűsége, hogy ismerték a végkimenetelt.

Ilyen nagy tömeghez képest elenyésző az a pár eset, amikor sikerült zsidókat elbujtatni, kimenteni a gettóból, átszöktetni a határon, mégis ezek az „igaz emberségnek” szép példáját adják. Különösen két egyházi férfiú tűnik ki a példaadók közül. Márton Áron római katolikus püspök – székhelye, Gyulafehérvár Dél-Erdélyben lévén – csak alkalmilag járt Kolozsvárt. Ilyen alkalom volt az 1944. május 18-i bérmálás a főtéri Szent Mihály-templomban. Szentbeszédében rámutatott, hogy hívei „mélységes megdöbbenéssel fogadták ismert személyiségek szabadságának korlátozását és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket. Ugyanúgy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott

intézkedéseket”. Áron püspök aztán levelet intézett mind a kolozsvári végrehajtó szervekhez, mind pedig a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez, melyben felelősségükre figyelmeztette őket, és a rendeletek visszavonását szorgalmazta. Ezek hatására a püspököt Magyarországon „persona non grata”-nak nyilvánították. 2000-ben az izraeli Yad Vashem intézet „Népek igaza” kitüntetéssel ismerte el a püspök bátor kiállását. A Kolozsvárt székelő többi püspök nem követte Márton Áron példáját.

A város evangélikus-lutheránus esperese, Járosi Andor érdemelte ki a „Szamos-parti város Wallenbergje” címet. A zsidótörvények bevezetése idején állandóan zsidók társaságában mutatkozott, prédikációiban az emberek közti egyenlőséget hirdette. Zsidóknak antedatált hamis keresztleveleket állított ki. Lakásába befogadta és rejtegette Kádár Imre színigazgató 15 éves lányát, annak ellenére, hogy az épület jó részben német katonák voltak elszállásolva. Bejárt barátaihoz a gettóba, s elérte Róth Marcell orvos és családja mentesítését a deportálásból. 1944 őszén a bevonuló szovjet csapatok letartóztatták, kényszermunka-táborba vitték, december 26-án az Ural vidéki Magnyitogorszk városában lelte halálát. 1999-ben a Yad Vashem Intézet feleségével együtt az „Igaz keresztény” címmel tüntette ki.

Tóth József későbbi közgazdászprofesszor Nagyváradról Kolozsvárra vezényelt hadapród őrmesterként éppen annak a villának az öttagú családját mentette meg – a pincében elfalazott helyiségbe zárva őket –, amelynél elszállásolták. Szabó T. Attila nyelvészprofesszor korábbi tanára és kollegája, a Református Kollégium magyar szakos tanára, könyvtárnoka, Brüll Emánuel kiszabadítását érte el. Maga hozta ki a gettóból. Mikó Imre jogász-politikus osztálytársát, Gyalui Rosenberger Béla műszerészt mentette ki a gettóból. Bánffy József báró saját gépkocsiján Róth Hugó közismert ügyvédet vitte Budapestre, s menekítette meg a gettózástól.

Péter Lajos baloldali érzelmű cipésmester Neumann Jenő ügyvédet saját műhelyében és házában bújtatta. Rajta kívül még hat politikai üldözöttek is pincéjében nyújtott menedéket.

Külön szólhatunk azokról az orvosprofesszorokról, akik emberségből mutattak példát. Miskolczi Dezső ideggyógyász, akadémikus 1944/45-ben a felsőház tagja, az egyetem rektora volt. Az elmeklinikán 16 zsidót tartott beutalva, s így megmentette őket a deportálástól. Vitéz Haynal Imre bel- és szívgyógyász professzor e tanévben éppen a kar dékáni tisztségét töltötte be. Klinikáján több izraelita beteget kezelte fiktív diagnózissal. Elutasította a minisztériumi rendeletet, mely arra kötelezte volna, hogy zsidókat ne avassanak doktorrá. Klimkó Dezső sebészprofesszor szintén klinikájára beutalt több veszélyeztetett személyt. Csögör Lajos fogorvos, a Bolyai Egyetem későbbi rektora rendelőjében rejtegette Szegő Júlia énekesnőt, Bartók-kutatót.

A mentésnek egy különös módja volt a gyermekek fiktív örökbe fogadása. A kétségbeesett szülők szívesen rábízták gyermekeiket egy-egy keresztény asszonyra, aki azokat sajátjaként tudta a hatóságok előtt feltüntetni. Így Jagamas Ilona újságíróhoz vett egy zsidó gyermeket és egy zsidó házaspárt hamis iratokkal látott el. Pál Anna kerekdombi paraszttasszony egy négyéves kisfiút rejtegetett négy hétig, amiért 1996-ban megkapta az „Igaz keresztény” elismerést.

A magyar törvények lehetővé tették, hogy egészen kivételes érdemeket felmutató, a magyarsághoz hű személyeket hivatalból mentesítsenek a zsidótörvények hatálya alól. Kolozsvárt vagy 15–20 ilyen személyt emlegetnek. Köztük van Gyalui Farkas író, volt könyvtárigazgató, Steiner Pál volt sebésztanár, Kovács György színművész, Dobó Ferenc

könyvesbolt tulajdonos, Bíró József művészettörténész. Ez utóbbi Budapesten válik a nyilasterror áldozatává.

A hivatalos mentesítés és a bújtatás mellett Kolozsvárt lett volna még egy lehetőség a menekülésre: a várostól délre húzódó határvonalon való átszöktetés. Külön személyek, többnyire helyismerettel rendelkező parasztok szakosodtak erre. Mégis legfeljebb száz körüli tehető azon zsidók száma, akik ezt a kockázatot vállalták. Egyszerűen, még ha hallották is, nem hitték, hogy mi vár rájuk. Ha netán kiszöktek vagy kiszabadultak a gettóból, kis idő után visszatértek családjukhoz. Itt említhetjük meg, hogy a város neológ főrabbi, Weinberger Mózes még május 2-án arról beszélt híveinek, hogy helyben kell maradni, s elviselni a zsidó sorsot. Ő azonban feleségével aznap éjjel átszökött a határon Romániába. Utóbb azt állította, hogy a Zsidótanács küldte tájékoztatás céljából. Kijutott Izraelbe, majd onnan az Egyesült Államokba, ahol egyetemi tanár lett. 2010-ben 102 évesen halt meg.

A városnak a szovjet hadseregtől történt „felszabadítása”, 1944. október 11-e után körülbelül 50–60 zsidót számoltak össze Kolozsvárt. Ennyien lehettek a mentesítettek és bujkálók. Csak 1945 márciusában kezdtek visszatérni a deportálásból és munkaszolgálatból megmenekültek. Mivel ugyanakkor más városokból is jöttek Kolozsvárra, nem állapítható meg, hogy az innen deportáltaknak hány százaléka tért vissza. Jelenleg körülbelül 250–300 zsidó él a 320 000 lakost számláló városban.

Források:

- *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve.* Szerkesztette dr. Carmilly-Weinberger Mózes, v. kolozsvári főrabbi, a zsidó tudományok tanára, Yeshiva University. New York, 1988.
- *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban.* Összeállította: Gaal György. Kolozsvár, 2001.
- Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén.* Kolozsvár, 2001.
- Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben.* In: *Uő: Kolozsvár vonzásában.* Csíkszereda, 2005. 88–131.
- Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig.* Kolozsvár, 2005.
Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája. Szerkesztette: Randolph L. Braham Tibori Szabó Zoltán közreműködésével. Budapest–Kolozsvár, [2008].